

Sünnî ve Şii Tefsir Kaynaklarında Ehl-i Zeyğ

Ahl al-Zayğ in Sunnî and Shî'a Tafsir Sources

Zeynep Alimođlu SÜRMEĒİ*

Öz

İslam düşüncesinde ortaya çıkan fırkalar hakkında gerek müntesipler gerekse muhalifler tarafından çeşitli isim veya nitelermeler kullanılmıştır. Bu isim ve nitelermelerin bir kısmı övgü içerirken bir kısmı ise yergi içermektedir. Övgü içerikli isim ve nitelermeler meşruiyet gayesi; yergi içerikli isimler ve nitelermeler ise ilgili grubu gayri meşrulaştırma gayesi ile çeşitli ayet ve hadislere müracaat edilerek kullanılmıştır. Bu hususta kullanılan nitelermelerden biri de *Ehl-i zeyğ* ibaresidir. Kavram, Âl-i İmran sûresi 7. ayette geçen “*kalplerinde zeyğ olanlar*” ifadesinden mühlhem olarak yergi maksatlı muhalifler hakkında kullanılmıştır. Ancak zeyğ kavramı, nüzülü itibari ile *Ehl-i kitap* hakkında küfür bağlamında kullanılmış bir nitelirmedir. Bununla beraber mezheplerin teşekkül etmesi ile mevzubahis nitelme, gerek Sünnî

Abstract

Various names and descriptions have been used by both adherents and opponents regarding the factions that emerged in Islamic thought. While some of these names and descriptions are critical, others are praising. Praise-oriented names and descriptions have been used with the aim of legitimacy, while names and descriptions that contain criticism have been employed to delegitimize the relevant group, often referencing various verses and hadiths. One of the terms used in this context is *Ahl al-zayğ*. This concept, derived from the phrase “those in whose hearts is *zayğ*” in Surah Âli İm-rân (3:7), has been used in a derogatory sense against opponents. However, the term *zayğ* originally referred to disbelief regarding the Ahl al-Kitâb. With the formation of sects, this term started to be used to describe

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Elazığ, Turkey / zasurmeli@firat.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0003-0101-1812>.

“Bu makalenin yazarı dergi editöryal ekibi içerisinde yer almaktadır. e-Makalat politikası gereği çıkar çatışması durumu olmaması için dergi yönetimi tarafından tedbir alınmıştır”

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
12.10.2024	10.12.2024	31.12.2024
DOI	10.18403/emakalat.1565825	

gerekse Şii gelenekte İslam bünyesinde ortaya çıkmış bazı fırkalar hakkında kullanılmaya başlanmıştır. Bu makale, kullanımın dayanak kılındığı ayetlerin Sünnî ve Şii Tefsirlerde yorumlanma biçimini incelemektedir. Bir makalenin sınırlarının aşılması için bu çalışmada, kullanıma dayanak kılınan ayetlerin tefsir eserlerinde fırkalar ile ilişkilendirilmesi meselesine yoğunlaşmış; konuya dair diğer kaynaklardaki malumat ise ayrı bir çalışma olarak planlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Ehl-i zeyğ, Sünnî, Şii, fırka.

specific groups that emerged within Islam in both the Sunnî and Shî'a traditions. This article examines how the verses that serve as the basis for this usage are interpreted in Sunni and Shî'a Tafsir works. To maintain the boundaries of the article, the study focuses on the issue of how the verses referenced are associated with factions in tafsir works, while information from other sources on the topic is planned for a separate study.

Keywords: History of Islamic Sects, Ahl al-zayğ, Sunnî, Shî'a, fırka.

Giriş

İslam düşüncesinde ortaya çıkan çeşitli dinî-toplumsal yapılanmalar gerek müntesipleri gerekse muhalifleri tarafından tanımlanarak söz konusu gruplara bazı isimler verilmiştir. Fırkalar hakkında kullanılan bu isimler, belli ölçüde tanımlayıcı ve tanıtıcı bir fonksiyon icra etmişse de genellikle muhalif kesimler, birbirlerini suçlamak ve aşağılamak için yergi içeren kavramlara müracaat etmeyi tercih etmişlerdir.¹ Bu gibi durumlarda isimler, tanımlayıcı vasıflarından uzaklaşarak yerici, dışlayıcı ve ötekileştirici bir bağlamı ifade eder hale gelmiştir. Bu hususta müracaat edilen isimlerin bir kısmı, belirli bir grubun özel adı olarak kullanılmıştır. Bahsettiğimiz mahiyetteki isimlerin anlam alanı ve sınırları konusunda belirli oranda mutabakatın sağlandığı söylenebilir. Ancak anlam alanı ve sınırları oldukça muğlak olan ve bu niteliği nedeniyle birçok grup hakkında rahatça kullanılabilen bazı nitelemeler bulunmaktadır. Bu nitelemeler, daha ziyade ilgili grubun durumunu ifade etmeye yönelik kullanımlardır. Makalemizin konusu olan *Ehl-i zeyğ* kullanımı, bahsettiğimiz nitelemelerden biridir.

¹ Mezhep-isim münasebetine dair Ehl-i sünnet özelinde yapılan bir çalışma için bk. Çağfer Karadaş, "Mezhep ve İsim/Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Marife Dergisi* 5/3 (ts.), 7-24. Mezhep isimlerinin kullanımına dair ayrıca bk. Sönmez Kutlu, "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I", *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantılar Dizisi: 1, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 397; Bk. Mehmet Ali Büyükkara, "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I", *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantılar Dizisi: 1, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 446.

Pek çok kaynakta karşılaştığımız ve kimi zaman eser isimlerine taşınmış olan² *Ehl-i zeyğ* kavramının Âl-i İmran Sûresi 7. ve 8. ayetlerden hareketle muhalifler hakkında kullanılmış olması ve ilgili ayetlerin tefsirinde bazı grupların açıkça zikredilmesi, mezhebî yaklaşımın tefsir çalışmalarındaki yansımalarına dair örneklerden bir tanesidir. Bilindiği gibi, kelimeler, sabit kombinasyonlarından koparılıp farklı ve yeni bir bağlam içerisine yerleştirildiklerinde bu yer değişikliğinden etkilenirler.³ Bu nedenle kavramların ait oldukları anlam örgüsünden başlanarak konunun ele alınması önemlidir. *Ehl-i zeyğ* kullanımının temel referans noktası Kur'an'dır. *Kalplerinde zeyğ olanlar*'ın Kur'an'daki anlam örgüsünden koparılıp farklı bir bağlamda değerlendirilip değerlendirilmediği; diğer bir ifade ile aidiyet ve kutsalın iç içe geçtiği tefsir eserlerinde, mezhebi yorumların veya mezhepler arası muhalefetin ne gibi yansımalarının olduğu önemli bir husustur. Bu nedenle *zeyğ* nitelemesinin tefsir metinlerinde ele alındığı bağlam, bu kavramın izafe edildiği gruplar veya kavramın söz konusu gruplara izafe edilme gerekçelerine dair malumatın incelenmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu makalede, *Ehl-i zeyğ* nitelemesine temel teşkil eden *kalplerinde zeyğ olanlar* ibaresinin erken dönem ve geç dönemde; rivayet ve dirayet tefsirlerinde nasıl anlaşıldığı ve bu kategoriye hangi grup ve yaklaşımların dâhil edildiği gibi sorular, süreç merkezli olarak incelemeye konu edilecektir.⁴ Bu yapılırken bir makalenin sınırlarını zorlamamak adına İslam Tarihi'nde hem düşünsel hem de toplumsal manada en güçlü muhalif iki ekol olan Sünnilik ve Şiilik özelinde, konu, incelemeye tabi tutulacaktır.⁵

² Örnek olarak Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasan el-İrakî'nin *el-Fıraku'l-Müfterika Beyne Ehliz-Zeyğ ve'z-Zenâdika* adlı eseri zikredilebilir. Eser, Yaşar Kutluay tarafından *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri* adı ile Türkçeye çevrilmiştir. Bk. Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-İrakî, *el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyği ve'z-zendeka*, çev. Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962). Modern zamanlarda da nitelemenin işlevselliğini koruduğu söylenebilir. Selefî bir isim olan Salih el-Fevzân, Şam ahalisinden Hacı Muhtar Ahmed Paşa'ya reddiye olarak kaleme almış olduğu eserinde *zeyğ* nitelemesine müracaat etmektedir. Bk. Sâlih İbn Fevzân, *el-Beyân ve'l-işhâr likeşfi zeyği'l-mülhid el-Hacı Muhtâr* (Dârü'l-Garb, ts.).

³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Kürşat Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 36.

⁴ Makaleyi okuyarak kıymetli görüş ve eleştirileri ile katkıda bulunan Prof. Dr. Metin Bozan ile Doç. Dr. Nesrişah Saylan'a teşekkür ederim.

⁵ *Zeyğ* kavramını müstakil olarak ele alan çok az çalışma bulunmaktadır. Konu ile ilgili tefsir alanında Fahri Çakan'ın Yüksek Lisans çalışması ve bu çalışmadan yararlanılarak hazırlanmış olan bir de makale bulunmak-

Bu çalışmada, Sünnî rivayet tefsirleri olarak Taberî'nin (öl. 310/923), *Câmi'u'l-beyân*; Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*⁶; Kurtubî'nin (öl. 671/1273), *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân* ile İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) ¹ *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eserlerine müracaat edilecektir. Aynı geleneğin dirayet tefsirleri olarak Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*; Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537/1142), *et-Teysîr fî 't-tefsîr*; Fahreddîn er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı eserleri konu bağlamında incelenecektir.

Şîî tefsir kaynakları olarak ilk dönem rivayet tefsiri kaynaklarının müellifleri olan Kummî (öl. 307/919'dan sonra) ve 'Ayyâşî'nin (öl. 320/932 [?]) *Tefsîrü'l-Kummî* ile *Tefsîrü'l-Ayyâşî* adlı tefsirleri⁷ ile İmâmiyye Şîası ikinci dönem rivayet tefsirlerinden olan Feyz-i Kâşânî'nin (öl. 1090/1679) *Kitâbü's-sâfi fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserden yararlanılacaktır. İmâmiyye Şîası birinci dirayet dönemi tefsirleri olan Tûsî'nin (öl. 460/1067)⁸ *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*; Ebû Ali et-Tabersî'nin (öl. 548/1154) *Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*; Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin (öl. 550/1155(?)) *Ravdü'l-cinân ve rûhu'l-cenan fî*

tadır.⁵ Literatürde, sözünü etmiş olduğumuz çalışmalar dışında zeyğ kavramına muhtelif çalışmaların içeriğinde de değinildiği görülmektedir. Ancak bu çalışmalarda, konuya, dolaylı olarak temas edilmiştir. Zeyğ kavramının dini-toplumsal gruplar ile ilişkilendirilmesi hususu ele alınmadığından yapılması düşünülen çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. İlgili çalışmalar için bk. Fahri Çakan, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zeyğ Kavramı* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Fahri Çakan, "Zeyğ Kavramının Kur'an'daki Anlam Çevresi ve Semantik Açından Değeri", *Balikesir İlahiyat Dergisi* 13 (2021), 57-93

⁶ Begavî'nin tefsiri, rivayet bakımından zengin bir içeriğe sahip olmakla beraber ictihadî görüşlere, fıkıh, akaid, ve dil konularına yer vermesi bakımından hem rivayet hem dirâyet tefsiri özelliği taşıyan bir tefsir olarak nitelenmektedir. Bu makalede, araştırma konusu edilen ayeti rivayet eksenli yorumlaması nedeni ile Begavî'nin tefsiri, rivayet tefsirleri arasında ele alınmıştır. Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204.

⁷ Kummî ve 'Ayyâşî'nin tefsirleri Kur'ân'ın bütününün tefsir edildiği eserler değildir. Bu eserlerde, konumuz ile ilgili ayetlerin tefsiri yapılmış olmakla beraber ayetlerin tefsirinde kısa yorumlar iktifa edilmiştir.

⁸ Usûlî ekolü kurup geliştiren üç âlimden biri olması hasebiyle Tûsî'nin tefsirinde konunun ele alınma biçimi ayrıca önemlidir. Şeyh Müfid ve Şerif el-Murtazâ'dan sonra Usûlî düşüncüyü temsil etmiş olan Tûsî, akla daha çok önem veren Şerif el-Murtazâ'dan ziyade nakle fazla yer veren Şeyh Müfid'e yakın durmuştur. Bk. Mustafa Öz, "Ebû Ca'fer Tûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012, 41/433-437.

tefsiri'l-Kur'an ile İbn Şehrâşüb'un (öl. 588/1192) *Müteşâbihü'l-Kurân ve muhtelifüh* adlı eserlerine başvurulacaktır.

1. Zeyğ Kavramının Anlam Alanı

Zeyğ, istikametten ayrılmak, hidayetden ve gayeden uzaklaşmak anlamlarına gelmektedir.⁹ Zeyğ ve türevleri Kur'an'ı Kerim'de muhtelif ayetlerde geçmektedir. Zeyğ; gözlerin kayması veya gözün şaşması,¹⁰ kalplerin kayması veya eğilmesi,¹¹ bir şeyin gözden-dikkatten kaçması,¹² emirden çıkma,¹³ kalpte eğrilik ve sapma meyli¹⁴ anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁵ Belirtildiği üzere olumsuz bir anlam içeren bu kavram, kalple ilişkili hale geldiğinde, eğrilik, sapma ve keyfilik arzusuyla müteşâbih ifadelerin te'vili üzerinden dini tahrif etmeye çalışmayı ifade eder hale gelmektedir.¹⁶

⁹ Bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kurân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdi (Beyrut: Dâru's-Şamiyye, 2009), 387; Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Ahmed Fâris eş-Şidyak (Beyrut: Dâru Sadr, 1883), 3/1900.

¹⁰ “Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.” Ahzab 33/10. “Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı.” Necm 53/17.

¹¹ “Andolsun Allah; Peygamber ile içlerinden bir kısmının kalpleri eğilmeğe yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etmiştir. Evet, onların tövbelerini kabul etmiştir. Şüphesiz O, onlara çok şefkatli ve çok merhametlidir.” Tevbe 9/129. “Hani Mûsâ kavmine, “Ey kavimim! Allah'ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bilip durduğunuz hâlde, niçin bana eziyet ediyorsunuz?” demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.” Saff 61/5.

¹² “(Cehennemlik değillerdi de) biz onları alaya mı almış olduk, yoksa (buradalar da) gözlerimizden mi kaçtılar?” Sâd 38/63.

¹³ “...Rabbinin izniyle, yanında iş gören cinleri onun buyruğu altına verdik ki, bunlar içinde buyruğumuzdan çıkan olursa ona alevli ateşin azabını tattırır-dık.” Sebe 34/12.

¹⁴ Makale metni içerisinde Âl-i İmran 3/7. ayetin tercümesi verilmiştir. Bu nedenle burada müteakip ayetin tercümesinin verilmesi ile iktifa edilmiştir. “(Onlar şöyle yakarırlar:) Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğiltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Lütfu en bol olan sensin.” Âl-i İmran 3/8.

¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kurân*, 387; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mucemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kurâni'l-Kerim* (Mısır: Dâru Kütübi'l-Mısriyye, 1364), 335.

¹⁶ Fahri Çakan, “Zeyğ Kavramının Kur'an'daki Anlam Çevresi ve Semantik Açından Değeri”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 13 (2021), 57.

İslam Tarihi'nde ortaya çıkan mezhepler, zaman zaman diğer grupların görüşlerindeki isabetsizliği veya bu grupların hak yoldan uzaklaştıklarını ifade etme bağlamında zeyğ kavramına müracaat etmişlerdir. Bu hususta genellikle kalpte eğrilik ve sapma meyli veya kalpte hastalık anlamlarına yorumlanan Âl-i İmran sûresi 7-8. âyetleri kullanılmıştır:

“O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu kendilerine göre yorumlamak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, 'Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.' derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünür anlar. (Onlar şöyle yakarır:) 'Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğiltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Lütfu en bol olan sensin.'”

Âyetin sebab-i nüzûlü olarak farklı rivayetler bulunmaktadır. Âyetin nüzûlünün hurûf-u mukattaa'nın anlamını öğrenmek isteyen ve bu hususta Hz. Peygamber ile tartışan Yahudilerden bir topluluk ile ilgili olduğu nakledilmektedir.¹⁷ Rivayetlerden birine göre ise âyetin nüzûl sebebi, Necran Hıristiyanlarının Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi ve ondan bir ruh olup olmadığına dair sualleri ile kendi itikatlarını Hz. Peygamber'e onaylatmaya dair girişimleridir.¹⁸ İlk dönem filolojik tefsirlerde zeyğ ifadesi, sebab-i nüzûlü ile ilişkili bir biçimde ele alınmıştır. Örneğin Ferrâ' (öl. 207/822), ilgili âyetlerin açıklamasında, Yahudilerin hurûf-ı mukattayı ümmetin rızkının sûresini yani ecelini hesaplamak için te'vil etmek istediklerinden söz etmekte; *zeyğ* niteliği-

¹⁷ Hz. Peygamber ile tartışan bu grup içerisinde ismi zikredilen şahıslar olarak Ebû Yasîr el-Ehtab ile kardeşi Yahya el-Ehtab yer almaktadır. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Şurân* (Mekke: Dârü't-Terbiye ve't-Türas, ts.), 6/183-193; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dârü Tayyibe, 1989), 2/7-8.

¹⁸ Bk. Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Şurân*, 2/399-400; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dârü Tayyibe, 1989), 2/7-10.

nin Müslüman topluluklarla ilişkisine dair herhangi bir beyanda bulunmamaktadır.¹⁹ Ancak ileride üzerinde durulacağı gibi sonraki dönem bazı tefsirlerde, sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel teşkil etmeyeceği gerekçesi ile *zeyğ* kavramı İslam mezhepleri hakkında kullanılmaktadır. Zeccâc (öl. 311/923), Ferrâ'dan farklı olarak, yeniden dirilmenin zamanını bilmeye yönelik girişimlerden söz etmekte ve müteşâbihe tabi olanların dirilmeyi inkâr edenler olduğunu belirtmektedir. Zeccâc ve Ferrâ' âyetleri, hiçbir şekilde bid'at, ehvâ' vb. kavramlar üzerinden İslam bünyesinde ortaya çıkan gruplarla ilişkilendirmemekte; konuyu Ehl-i kitap ve Ehl-i küfr bağlamında ele almaktadır.²⁰

Semantik ile ilgili çalışmaları ile bilinen Izutsu, *zeyğ* ifadesini, Kur'an'daki anlam örgüsü içerisinde, ihtidanın karşısında yer alan dalâl kavramı ile ilişkili olduğunu düşündüğü muhtelif kavramlar örgüsüne dâhil etmektedir. Küfrün belli bir veçhesini ifade eden dalâl, şirk, zulüm ve *zeyğ* gibi ifadeler, doğru yoldan çıkıp gitmek manasına gelen küfür ile yakından ilişkili ifadelerdir. Bu yönü ile küfür ibaresi; doğru yola girmek, iman etmek veya Allah'ın rehberliğini kabul etmek gibi anlamlara gelen ihtidanın karşıtıdır. Bu anlam örgüsü içerisinde hevâ, dalâlin nedeni olarak yer almaktadır.²¹ İnceleme konusu olan âyetin tefsiri ile ilgili *Meâni'l-Kurân* türü eserlerde görüldüğü ve Izutsu'nun da belirttiği üzere *zeyğ* kavramının dalâl, şirk ve küfürle ilişkili bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hicri üçüncü asrın sonlarından itibaren kaleme alınmış olan tefsirlerde, müfessirlerin perspektifi doğrultusunda, *zeyğ* nitelemesi kendilerini İslam'a nispet etmiş olmakla beraber haktan uzaklaşmış olan bazı fırkaları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu ilgi, genellikle hevâ, bid'at vb. nitelermeler üzerinden kurulmuştur. Bu niteliği nedeniyle *zeyğ* kavramını ve ondan mülhem olan Ehl-i *zeyğ* nitelemesini sınırları

¹⁹ O, ayrıca muhkem olan âyetlerin helal ve haram konusundaki açık âyetler olduğunu ve bu âyetlerin En 'âm Suresi 151-153. Âyetler olduğunu belirtmektedir. Bk. Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Meâni'l-Kurân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dârü Kütübi'l-Misriyye, 1955), 1/190-191.

²⁰ Zeccâc, müteakip âyetteki (Âl-i İmran 3/9) "Rabbimiz! Şüphesiz sen, hakkında şüphe olmayan bir günde insanları toplayacaksın. Şüphesiz Allah va'dinden dönmez." ifadelerinin de buna işaret ettiğini ifade etmektedir. Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988), 1/376-379.

²¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 183-193.

açıkça belirlenemeyen akışkan bir kavram olarak nitelendirmemiz mümkündür.

2. Ehl-i Zeyğ'in Muhalifler Hakkında Kullanımına Dair Bazı Örnekler

Zeyğ kavramının fırkalar ile ilintili bir bağlamda kullanımının erken dönemlere kadar gittiği söylenebilir. Tespit edilebildiği kadarıyla zeyğ kavramı, fırkalar ile ilintili bir bağlamda ilk olarak Ehl-i hadis tarafından kullanılmıştır. Ehl-i hadis, insanların zihinlerini bulandıran bid'at görüşler ortaya atan kimseleri, *Ehl-i zeyğ* tabirini kullanarak tenkit etmiştir.²² Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in (öl. 219/834) Ehl-i zeyğ tabirini Bişr el-Merîsî (öl. 218/833) hakkında kullanmış olması bu bağlamda zikredilebilir.²³ Ehl-i zeyğ nitelemesinin "öteki"yi ifade etmek için sıklıkla kullanımına dair pek çok örnek getirmek mümkündür. Söz gelimi Eş'arî'ye (öl. 324/935-36) nispeti tartışmalı olan *El-İbâne* isimli eserin bir bap başlığı, *Ehl-i zeyğ ve bid'a'nın görüşleri* şeklindedir. Takip eden bapta ise *Ehl-i hakk ve sünne'nin görüşleri* başlığı yer almaktadır. Bu tavır, akışkan bir niteleme olan *Ehl-i zeyğ'in Ehl-i hakk'ın karşısına konumlandırıldığına* ve kavramın içeriğinin müellifin perspektifi veya en azından kendi dinî yorumu bağlamında belirlendiğine işaret etmektedir. Eserde meşîet, rüyet, şefaât, halku'l-Kur'ân, kabir azabı vb. konulardaki görüşleri ve te'vil anlayışları nedeniyle Mu'tezile ve Kaderiyye *haktan kayanlar* olarak vasıflandırılmaktadır. Eserde ayrıca Cehmiyye, Mürcie ve Harûriyye de kitap ve sünnete muhalefet etmeleri ve bid'atler ihdas etmeleri nedenleri ile Ehl-i zeyğ kapsamında ele alınmaktadır.²⁴ *Ehl-i zeyğ* nitelemesinin *Ehl-i hakk'ın karşısına konumlandırılması* hususunda Selef düşüncesinin taşıyıcılarından biri olan Ebû Nasr es-Siczî'nin (öl. 444/1052) tavrından da söz edilebilir. O, Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesinde olanların Allah'ın Kur'ân'ı, zâtı dışında yarattığı ve

²² Ubeydullah Efe, *Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 84; Ubeydullah Efe, "Ehl-i Hadisin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Academic Knowledge* 4/1 (ts.), 12.

²³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el Hallâl, *es-Sünne*, thk. Doktor 'Atiyye Zehrâni (Riyad: Dârü'r-Râye, 1989), 5/104.

²⁴ Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair görüşleri, Müddessir suresi 74/25. ayetinde sözü edilen "Bu, ancak insan sözüdür." diyen müşriklerin görüşlerine benzetmektedir. Ayrıca şerri yaratan kuldur diyenler de hayır ve şerrin yaratıcısı olarak iki yaratıcı takdir eden Mecûsilerin görüşlerine benzer görüşler benimsemekle itham edilmektedir. Bk. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Salih İbn Mukbil (Riyad: Dârü'l-Fazile, 2011), 180-199.

kendisine izafe ettiği görüşünü savunduklarını kaydeder. Siczî, konuya ilişkin görüşleri verirken Ehl-i hakk ve sünnete tabi olanların Kur'an'ın mahlûk olmadığı hususunda ittifak ettiklerini belirtmekte ve Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olması nedeniyle ezeli olduğunu savunmaktadır. Ehl-i hakk'a göre kelâmullah olan Kur'an, Allah'ın zâtî sıfatı olup gayrı mahlûktur. Sıfatın inkârı, zâtın inkârı gibidir. Dolayısıyla sıfatı inkâr eden kâfirdir.²⁵ Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimseyenleri, zeyğ kapsamında ele almış olduğu anlaşılan Siczî, sıfatın inkârı ile zâtın inkârı arasında ilişki kurarak bu görüşü benimseyen Mu'tezile'nin kafir olduğunu ima etmektedir.

3. Sünnî Tefsir Kaynaklarında Konunun Ele Alınma Biçimi

Tefsir kaynakları, ilahi nassın yorumlandığı eserlerdir. Aynı zamanda bu eserler, mezhep mensubiyetinin yansımalarını da içermektedirler. İslam tarihi boyunca gerek sosyal taban gerekse siyasi iktidar açısından en güçlü ekol olmuş olan Ehl-i sünnet'in öteki gruplara yaklaşımını ve bu yaklaşıma yönelik söylemini, tefsir eserlerinde de görmek mümkündür. Sözü edilen yaklaşım ve söylemin bir örneği olarak *Ehl-i zeyğ* ifadesinin Sünnî tefsir kaynaklarında ele alınma biçimi bu başlık altında incelenecektir.

Sünnî tefsir kaynaklarının bir kısmında *kalplerinde zeyğ olanlar*, açık nitelemeler ile çeşitli fırkalar hakkında kullanılmıştır. Kimi kaynaklarda ise adresi belli olmayan akışkan nitelemelerin belirgin olduğu görülmektedir. Açık bir şekilde nitelemenin Sünnî tefsir kaynaklarına yansımalarının önemli bir örneği, Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsiridir. Rivayet tefsirinin dikkat çekici örneklerinden olan *Câmi'u'l-beyân*'da *kalplerinde zeyğ olanlar* ifadesi, muhtelif rivayetler eşliğinde yorumlanmaktadır.²⁶ Bu bağlamda tefsirinde Taberî, Yahudiler'i müteşâbihin peşine düşen ilk grup olarak ele alır.

²⁵ Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saîd b. Hâtim es-Siczî, *Risâletü's-Siczî ilâ ehl-i zebîd fi'r-red 'alâ men enkerâ'l-harf ve's-savt*, thk. Muhammed Bâ Kerîm Bâ Abdullâh (Medine: Câmî'atü'l-İslâmiyye, 2002), 152-153. Günümüz Selefilerinden olan el-Fevzân ise sıfatlar ile ilgili nasları müteşâbih kabul edenlere *Ehl-i dâlâl* demektedir ve açıkça ifade etmese de *Ehl-i dâlâl* ile *Ehl-i zeyğ* arasında ilişki kurmaktadır. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın *Kitâb't-Tevhîd* adlı eserinin şerhi olan eserinde Salih el-Fevzân, İbn Abdilvehhâb'ı, *şeyhü'l-İslâm* olarak vasıflandırmakta ve Selef mezhebinin tutumuna yönelik metinde zikredilen bilgiyi İbn Abdilvehhâb'ın "Seleften ilim ehli olan hiçbir kimsenin sıfatlarla ilgili ayetleri, müteşâbih olarak kabul ettiğine rastlamadım." sözüne dayandırmaktadır. Bk. Salih İbn Fevzân, *İ'ânetü'l-müsteftâ bi şerhi Kitâbi't-tevhîd* (Müessesetü'r-Risâle, 2002), 145-146.

²⁶ Bu bağlamda Taberî, tefsirinde Yahudiler'i müteşâbihin peşine düşen ilk grup olarak ele alır. Bununla muhtemelen müteşâbihin peşine düşenleri itibarsızlaştırmak ister.

Ancak eserde, bu ifade ile haktan sapma ve ayrılma, hidayetden uzaklaşma, şüphe içerisinde olma veya münafıkların kastedilmiş olabileceği de belirtilmektedir. Bu bağlamda, İslam dışı gruplar olarak Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecûsiler; İslam bünyesinde ortaya çıkmış olan Harûriyye, Sebeiyye, Kaderiyye ve Cehmiyye bid'at grupları olarak anılmaktadır. Öte yandan Taberî'nin bir mezhebin ya da grubun kendi bünyesinde fırkalaşma olup olmamasını, onların hidayet ehli olup olmaması hususunda ölçüt kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bunu, Hariciler üzerinden örneklendiren Taberî, şayet hidayet üzere olmuş olsalardı Hâricilerin icmâ edeceklerini; ancak dalâlete tabi olmaları hasebiyle kendi içlerinde fırkalaştıklarını belirtmektedir. O, ayrıca te'vil talebi ile müteşâbihin peşine düşen toplulukları da eleştirmekte onların te'vilde değil de fitnede isabet edeceğine ve helak olacağına dair bir rivayete de yer vermektedir. Bu bağlamda Taberî, bu gibi kimselerden sakınılmasını ve onlarla oturulmamasını emir içerikli Hz. Peygamber'e dayandırılan çeşitli rivayetlere de genişçe yer ayrılmaktadır.²⁷

Zeyğ nitelmesini, İslam dışı inançlar ve İslam bünyesinde ortaya çıkan çeşitli gruplarla açıkça ilişkilendiren Taberî, ayrıca *kalplerinde zeyğ olanlar*'ın Allah'ın dini konusunda, bid'atler ihdas eden herkesi kapsadığına yönelik bir rivayete yer vermektedir. Böylece ismen zikredilmemiş olan tüm diğer grupları veya kişileri akışkan bir nitelime olan *bid'at* kavramı üzerinden *kalplerinde zeyğ olanlar* kapsamına dâhil etmektedir.

Kalplerinde hastalık bulunanlar'ın kimler olduğuna dair de bir dizi rivayet nakledenlerden biri de Begavî (öl. 516/1122)'dir. *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsirinde Begavî, münafıklar, Hâriciler, Harûriyye, Sebeiyye ve tüm bid'atçilerin Ehl-i zeyğ olduğuna dair muhtelif yorumlara yer vermektedir. Begavî, ayrıca Hz. Peygamber'in müteşâbihe ittiba edenlerden sakınılmasını tavsiye ettiğine dair bir rivayete yer vererek âyette zikredilen *fitne çıkarmak için* ibaresini, şirk talebi veya şüphe ve kargaşa ile bilgisiz olanları saptırma amacı; *te'vil etmek için* ibaresini ise tefsir veya ümmetin ecelini öğrenme talebi olarak yorumlar.²⁸ Begavî, tefsirinde konuya ilişkin tüm görüşleri sahabe veya

²⁷ Taberî, fitne çıkarmayı, şirkin irade edilmesi, kendisi ile helak olunan şüphe veya kargaşa olarak tefsir etmektedir. Ayrıca ayette, kalplerin kaydırılmasının Allah'a nispet edilmiş olmasına, kişinin meyl etmesi üzerine Allah'ın da o kişinin kalbini kaydıracağı şeklinde açıklama getirilmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et Taberî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kurân* (Mekke: Dârü't-Terbiye ve't-Tûras, ts.), 6/183-199.

²⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dârü Tayyibe, 1989), 2/7-10.

tabiün müfessirlerine dayandırmaktadır. Bu yönü ile kendisinden önce Ehl-i sünnet çevrelerince kaleme alınan tefsir kaynaklarından olan Taberî ile hem yaklaşım hem de içerik benzerliği olduğu söylenebilir. Her iki eserin rivayet tefsiri olduğu dikkate alınarak en azından bu döneme kadar olan rivayet tefsirlerinde konunun İslam bünyesinde ortaya çıkan dinî gruplar ile ilişkilendirildiği söylenebilir.

Mâlikî olan Kurtubî (öl. 671/1273), *kalplerinde zeyğ olanlar* ifadesinin tefsirinde, tâbiin müfessirlerinden Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin, sözü edilenlerin Harûriyye ve Havâric'in neveleri olduğu görüşünü aktarmaktadır. Kurtubî, fitne çıkarmak ve te'vil etmek için müteşâbihe tâbi olunmasına dair ibarelerin tefsirinde, muhtelif gruplardan söz eder. Müteşâbihe tabiiyette, kitap hakkında şüphe oluşturma ve avamı saptırmaya yönelik tavrın Zenâdika ve Karâmîta'nın tavrı olduğunu; itikatta müteşâbihin zahirini esas almaya yönelik tavrın Mücessime'nin tavrı olduğunu belirtir. Grup zikretmeden te'vil ve mananın izahına yönelik üçüncü bir tavırdan da söz eden Kurtubî, bu tavrılara yönelik bazı hükümlerde bulunur. Bu yönüyle Kurtubî'nin tefsirinin farklı olduğu söylenebilir. Öyle ki o, *kalplerinde zeyğ olanlar* ifadesini belirli gruplara hamletmekle kalmayıp mevzu bahis gruplara yönelik fikhî hükümlerde bulunmuştur. Bu hükümler; küfürlerinden şüphenin olmadığı, Allah'ın hükmünün öldürülmeleri olduğu; onlar ile puta tapanlar arasında fark olmaması nedeniyle tekfir edilmeleri, tevbe etmelerinin teklif edilmesi, tevbe ederse bırakılmaları tevbe etmezlerse mürtet gibi öldürülmeleri şeklindedir. Kurtubî, ayrıca müteşâbihât hususundaki farklı tutumlara da değinmektedir. Verdiği bilgiye göre müteşâbihâtın dil açısından mümkün olan anlamlara hamledilebileceği görüşü; müteşâbih âyetlerin te'vil edilip edilemeyeceği hususundaki ihtilaftan dayanak bulunmaktadır. Selefin tutumu ise zahiri anlamları imkânsız kabul etmekle beraber yorumlamaya girişmeden olduğu gibi bırakmaya yönelik olmuştur. Âl-i İmran 7 ve 8. âyetleri tefsir ederken "...Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğirtti." Saf Sûresi 61/5. âyete müracaat eden Kurtubî kavramın kâfir, zındık, câhil ve bid'at sahibi herkesi kapsayacak biçimde umûmî bir mana taşıdığını belirtmektedir.²⁹

²⁹ Kurtubî, selef âlimlerinin "müskilü'l Kur'an" konusunda sual edenleri cezalandırdığını aktarmaktadır. Eğer soru soran kişi sormuş olduğu soru ile bid'ati yerleştirmeyi ve fitne çıkarmayı amaçlıyorsa, ona karşı sert bir tepki göstermek ve en ağır cezayı vermek gerekir. Eğer bu niyeti yoksa yine de işlediği hatadan dolayı kınamayı hak etmiştir. Zira bu tavrı, o dönemde münafik ve inançsız kişilere, Kur'an'ı indiriliş yolundan saptırarak ve doğru tefsirinden uzaklaştırarak Müslümanların zayıf olanlarını şüpheye düşürme ve yanıltma fırsatı vermiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh

İbn Teymiyye'nin öğrencilerinden Şâfiî âlim İbn Kesir (öl. 774/1373),³⁰ *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*³¹ adlı eserinde zeyğ tabi olmayı, haktan çıkıp bâtila tabi olmak ve dalâlet olarak yorumlar. Bu kişiler, Kur'ân'dan bozuk düşüncelerine delil olarak kullanabilecekleri müteşâbihâta yönelmekte söz konusu amaçlarını gerçekleştirmek için âyetleri tahrif etmektedirler. Bid'at görüşlerine Kur'ân'dan delil getirmeye çalışanlar kendilerine tabi olanları şüpheye (vehme) düşürerek saptırırlar. İbn Kesir, konuyu, Hz. İsa'nın beşer olduğu vurgusunun belirgin olduğu muhkem âyetleri bırakarak Nisa 4/171. âyeti³² gündemlerine alan Hıristiyanların durumu üzerinden örneklerdir. İbn Kesir de Taberî gibi Hz. Peygamber'in müteşâbihe yönelik söz konusu tavrı sergileyenlerden sakınılmasını emrettiğine dair çeşitli rivayetler aktarır.³³ Bu rivayetlerden birinde *kalplerinde zeyğ olanlar*'ın Havâric olduğu belirtilmektedir. İbn Kesir, İslam'da ilk bid'atin Hâricî fitnesi ile doğduğunu belirterek Hâricîlerin ortaya çıkışını Huneyn savaşından sonra ganimetleri pay eden Hz. Peygamber'e adil olmadığını söyleyen Zülhuveysira'ya³⁴ nispet etmektedir. Aktardığı rivayete göre Hz. Peygamber, mârika hadisini bu olay üzerine söylemiştir. Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayette; diğer Müslümanların onun zürriyetinden gelecek olan topluluğun ibadetlerinin yanında kendi ibadetlerini hakir göreceği ancak bu topluluğun okun

el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dârü Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 4/13-14.

³⁰ Şâfiî olan İbn Kesir'in hocası İbn Teymiyye'nin etkisi ile Hanbelîliğe meyl ettiği belirtilmektedir. Bk. Abdülkerim Özeydın, "İbn Kesir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/133.

³¹ *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm* önemli bir rivayet tefsiri olup müellifi İbn Kesir, *Selefi* ekolün temsilcilerinden kabul edilmektedir. Bk. Mustafa Öztürk, "Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 295-296.

³² "Ey Kitab ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur. Öyleyse Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Allah) üçtür" demeyin.[136] Kendi iyiliğiniz için buna son verin. Allah, ancak bir tek ilâhtır. O, çocuk sahibi olmaktan uzaktır. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. Vekil olarak Allah yeter."

³³ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad, 1997), 2/6-9.

³⁴ Hakem Vak'ası'nda Hz. Ali'ye muhalefet eden ilk Hâricî liderlerinden olan Hurkûs b. Zühreyle Zülhuveysira'nın aynı şahıs olduğu düşünülmektedir. Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Hurkûs b. Zühre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998).

aydan çıktığı gibi İslam dairesinin dışına çıkacağı, onların görüldüğü yerde öldürülmesi, onları öldürenlerin sevap elde edeceği belirtilmektedir.³⁵

İbn Kesîr, Hâricilerin Hz. Ali dönemindeki zuhurunu takiben pek çok fırkaya ayrıldığını beyan etmekte ve Hâriciler hakkında ehvâ, bid'a, nihle, makâlât vb. kavramlar kullanmaktadır. Hâricilerden sonra Kaderiyye, Mu'tezile, Cehmiyye ve başka bid'at grupların da ortaya çıktığını belirten İbn Kesîr yetmiş üç fırka rivayetini zikrederek Hz. Peygamber'in bu durumu, yani ümmetin fırkalara ayrılacağını önceden haber verdiği bağlamında konuyu ele almaktadır.³⁶

Sünnî rivayet tefsirlerinde ismen zikredilen gruplar farklılaşmakla beraber Ehl-i zeyğ kapsamında en çok vurgulanan grupların Hâriciler, Sebeiyye, Kaderiyye ve Cehmiyye olduğu görülmektedir. Kurtubî'nin inceleme konusu edilen halef ve seleflerinin ismen zikrettiği grupları zikretmemesi ancak Karamita'yı ismen zikretmesi ise dikkate değerdir. Bir diğer husus ise Şîa'nın ismen zikredilmemiş olması meselesidir. Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki muhalefet düşünüldüğünde Râfızî nitelemesi üzerinden de olsa Şîa'ya göndermede bulunması beklenen müfessirler, Kurtubî hariç hiçbir Şîi grubu açıkça zikretmemektedirler. Bu eserlerde mevzubahis grupların neden *kalplerinde zeyğ olanlar* kapsamında zikredildiğine dair herhangi bir bilgi de yer almamaktadır. Gerek verilen bilginin yetersizliği gerekse isim zikretmeksizin kullanılan bazı akışkan kavramlar üzerinden başka toplulukların da *kalplerinde zeyğ olanlar* kapsamında olduğuna dair ifadeler, yorum yapmayı güçleştirmektedir.

Dirayet tefsirlerine gelince; Taberî'nin çağdaşı olan Mâtürîdî (öl. 333/944) âyetin ilgili kısmının (*kalplerinde zeyğ olanlar*) haktan ayrılma anlamı taşıyabileceği gibi şüphe ve tereddüt manasını da içerebileceğine dair görüşlerin varlığından söz etmektedir. Ayrıca ona göre bu ifade ile hakikati kavrayamayan kimselerin hakikatten uzak anlayışları kastedilmiş olabilir. Mâtürîdî'ye göre âyette tenkit edilen tutum, müteşâbihâta tabiiyetleri değildir. Şayet öyle olmuş olsa idi bu durumda mazur görülebilirlerdi. Nitekim müteşâbih de yaratıcı tarafından indirilmiştir. Dolayısıyla ona tabi olanın da hakikatte övülmesi gerekir. Bu durumda âyette, gerçek bir tabiiyetten söz edilmediği anlaşılmaktadır. Ona göre bu ifade ile fikirlerinin bozuk olması sebebiyle te'vil edilen görüşlere uymak söz konusudur. Dolayısı ile bu ibare ile haktan uzaklaşma kastediliyor olabilir; bu durumda sözü edilenler kâfirlerdir. Ancak İslam dinine tabi olanlardan söz edilmiş

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/9-10.

³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/10.

olması durumunda hevâlarına uyanlar (Ashâbu'l-hevâ) kastedilmiş olabilir.³⁷

Mâtürîdî, ayrıca fitne maksadı ile müteşâbihâta yönelik te'vîlin peşine düşen bid'atçinin çoğunluğun görüşüne sarılan insanların zihinlerini karıştırmaya kastettiğini belirtmektedir. Mâtürîdî'nin bu hususta, haklılığı çokluk üzerinden ispatlamaya dönük Ehl-i sünnet'in argümanını gündeme getirdiği görülmektedir. Ona göre hak ehline mensup gruplar çoğunluğu teşkil etmektedir. Mâtürîdî, herhangi bir anlaşmazlığın söz konusu olduğu durumlarda te'vîl ile uğraşmayı terk eden kimsenin, muhkem olana uyararak müteşâbihe hakkını vermiş olacağını dile getirmektedir. Mâtürîdî'ye göre böylesi bir durumda, ümmetin zahire tabi olmaya yönelik tutumuna teslim olunmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber, ümmetin firkalara ayrılacağını haber vererek ihtilafların ortaya çıkacağı bu süreçte, Müslümanlardan kendisinin ve ashabının yoluna tabi olmalarını istemiştir.³⁸ Bu bağlamda Mâtürîdî'nin açıkça zikretmese de yetmiş üç fırka rivayetine işaret ettiği görülmektedir.³⁹

Taberî'nin muasırı olan Mâtürîdî, âyetin tefsirinde herhangi bir mezhebi *zeyğ* niteliğini taşıdığı gerekçesiyle zikretmemektedir. Ancak o, müteşâbihâtın anlamının kapalılığından hareketle Allah'ın kul için aslahı yaratmadığı argümanı ile Mu'tezile'yi hedef almakta ve bu âyetin Mu'tezile'nin görüşlerini nakzettiğini savunmaktadır. Mâtürîdî, müteakip âyetin tefsirinde de Mu'tezile'yi muhatap alarak çeşitli eleştiriler yöneltmekte ancak mevzubahis âyetlerin tefsirinde Mu'tezile ve görüşleri hakkında açık bir şekilde *zeyğ*, *ehvâ* veya *bid'at* gibi kavramlar kullanmamaktadır.⁴⁰

³⁷ Mâtürîdî, bu âyetin, Mu'tezile'nin iddialarına yönelik deliller içerdiğini düşünmektedir. Mu'tezile'nin Allah'ın sadece aslahı yapacağına dair kabulü, Mâtürîdî tarafından Allah'ın muhkem olanı olmayandan ayırmamış olması üzerinden eleştiri konusu edilmektedir. Bu bağlamda Mâtürîdî, Allah'ın insanları imtihan etme maksadı ile onlar için aslah olanı yaratmamasının caiz olduğunu düşünmektedir. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi 2*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topalođlu - Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 274-275.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi 2*, 276.

³⁹ Detaylı bilgi için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi 2*, 278-279.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi 2*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topalođlu - Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 274-280. Müteşâbih âyetlere yönelik farklı İslam mezheplerinin farklı yaklaşımlar geliştirdiği söylenebilir. Örneğin Mutezile, müteşâbihâtın kapsamını geniş tutmuş ve konuyu ciddi ve sistematik bir şekilde tahlil etmiştir. Sünnî çevrelerde İmam

Mâtürîdî, selefi ve halefi olan Taberî ve Begavî'den farklı olarak fırka isimleri zikretmemekte; ismen zikrettiği Mu'tezile'yi ise *kalplerinde zeyğ olanlar* bağlamında ele almamaktadır. Mâtürîdî, *kalplerinde zeyğ olanlar* hakkında *Ehl-i ehvâ* ve *bid'atçı* gibi akışkan nitelermeler kullanıp İslam bünyesinde ortaya çıkan çeşitli grupları ima etmektedir. O, bu tavrı ile aynı dinî-toplumsal gruba aidiyeti olan tüm bireyleri topluca *Ehl-i zeyğ* kapsamına dâhil etmenin yaratacağı sorunların önüne set çekmiş olmaktadır.

Sünnî gelenekte öne çıkan dirayet tefsirlerinden biri olan *et-Teysîr fi't-tefsîr* isimli eserinde, Ömer en-Nesefî (öl. 537/1142), *kalplerinde zeyğ olanlar* ibaresini Ehl-i şirkten kalplerinde hastalık olanlar şeklinde tefsir etmektedir. Bu kimseler, muhkemi müteşâbihe; müteşâbihi ise muhkeme hamledip birbirlerine karıştıranlardır. Kalpteki hastalığı, doğru ve haktan uzaklaşma; müteşâbihe tabi olmayı ise şüphe uyandırma gayesi ile tabi olma olarak yorumlamaktadır. Ömer en-Nesefî, âyette söz konusu edilen müteşâbihe tabiiyeti, bağlamı ile değerlendirmekte ve fitne çıkarma gayesi ile müteşâbihin yorumunun ilimde yetkin olmayan kişilerden talep edildiğini belirtmektedir. Bu talebin âyetin anlamını gerçekten öğrenmeye yönelik bir talep olmayıp dine tabi olanların ayağını kaydırmak ve onları dinden uzaklaştırmaya yönelik bir gaye içerdiğini söylemektedir. İlimde derinliği olmayan kişilerin kalbinde şüphe uyandırmaya yönelik bu tavrı, Ömer en-Nesefî, Ehl-i Ehvâ'dan mülhid⁴¹ ve mübtil olanların vasfı olarak nitelermektedir.⁴² Nesefî'nin ilhâd ve bâtil görüş sahiplerini, Ehl-i Ehvâ'nın içerisinde zikretmesi, kavramın kapsamını oldukça geniş tuttuğunu göstermesi açısından önemlidir. Ömer en-Nesefî de tefsirinde Mâtürîdî gibi açıkça fırka isimleri kullanmamaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Sünnî gelenekte Fahreddîn er-Râzî'ye (öl. 606/1210) kadar olan dönemde kaleme alınmış olan dirayet tefsirlerinde açık bir şekilde fırkalar zikredilmemiştir. Bu tefsirlerde, fırka isimleri yerine bâtil görüş sahipleri, hevalarına uyanlar, bid'ate sarılanlar gibi yazarın düşünce dünyasına ve perspektifine göre pek çok gruba hamledilebilecek nitelermelerin kullanımı tercih edilmiştir.

Mâtürîdî gibi müteşâbihatın yorumlanmasını uygun bulmakla beraber ihtiyatla yaklaşılmasını savunanlar olmuştur. Eşariler ise bu hususta genellikle te'vile kapı aralamak istememişlerdir. Bk. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, ts.), 49-50.

⁴¹ Kelâm literatüründe ilhâd, "Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak" mânasında kullanılır. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/90.

⁴² Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edib Habbüş (İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve İlmi Araştırma Yayınları, 2019), 460-473.

Fahredden er-Râzî ise *kalplerinde zeyğ olanlar* ibaresi için “ehl” kelimesi ile birlikte terkîp halinde “*Ehlü’z-Zeyğ*” şeklindeki kullanımı tercih etmiştir. Bu kimselerin haktan uzaklaşıp müteşâbihe yapıştığını dile getiren Râzî, âyette zikredilenlerin kimler olduğuna dair farklı görüşler aktarmaktadır. Râzî, önceki tefsir kaynaklarında da sık sık karşılaşılan âyetin Necran Hıristiyanları, Yahudiler ve kâfirler hakkında nazil olduğuna dair görüşlerden söz etmekle beraber âyetin bâtil ehli olup bâtil görüşlerine, Kur’ân’dan dayanak göstermeye çalışan herkesi kapsadığını savunur. O, Allah’ın arşa istivâsı ile ilgili âyeti yorumlama şekli nedeniyle Müşebbihe’nin *Ehlü’l-Zeyğ’e* dâhil olduğunu belirtir. Kat’î delilleri bırakarak müteşâbihe sarılanların kalplerindeki eğrilik ve bâtili talep etmeleri nedeniyle böyle davrandıklarını ifade eden Râzî, Mu’tezile’nin tevfi⁴³ görüşünü de bu bağlamda değerlendirmektedir.⁴⁴ Ayrıca onun, her bir grubun kendi görüşüne mutabık olan âyeti muhkem; muhalifin görüşüne uygun olan âyeti ise müteşâbih olarak nitelendirdiğine dair tespiti önemlidir. Bu hususa örnek olarak Râzî, Cübbâî’nin Mücebbire eleştirisine yer vermektedir. Verdiği bilgiye göre Cübbâî, müteşâbihe sarılan Mücebbirenin, *zulüm, kizb* ve *teklîf-i mâ lâ yutak*’ı Allah’a izafe ettiğini dile getirmiştir.⁴⁵ Âyetin devamında yer alan müteşâbihe tabiiyyetin gerekçelerinin te’vil etmek ve fitne çıkarmak olarak sıralandığını ifade eden Râzî, fitne çıkarmayı, ölçüyü aşarak aşırıya gitmek olarak tanımlar. Dinde müteşâbihe tabiiyet, Müslümanların birbirlerine muhalefet etmelerine neden olmuş, bu muhalefet de kargaşa ve savaşa sebebiyet vermiştir. Ayrıca müteşâbihe sarılıp kalmak bid’at ve bâtilin kişinin kalbine yerleşmesine ve bu kişinin bâtila meftun olmasına neden olur. Dinde fitne, ondan sapma demektir. Bilindiği üzere dinde fitnenin daha büyük hiçbir fitne ve fesat yoktur.⁴⁶

İncelenen âyetlerin tefsiri açısından Sünnî geleneğin dirayet tefsirleri ile rivayet tefsirleri arasında bir yaklaşım farklılığından söz edilebilir. Ele alınan dirayet türü tefsirlerde, âyette zikredilenlerin açık kimlikler üzerinden ele alınmamış olmasının genel bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Özellikle Mâtürîdî’nin *Te’vilât*’ı ile Ömer en-Nesefî’nin *et-Teysir*’inde *kalplerinde zeyğ olanlar*’ın açıklanmasında mezhep isimleri zikredilmemektedir. Eş’arî olan Râzî ise *Mefâtîhu’l-ğayb* isimli tefsirinde iki grubu açıkça zikretmişse de bu grupların

⁴³ Tefvîz, Kalam ilminde kişinin eylemleri üzerinde yetkili olan tek fail olması bağlamında kullanılan bir ifadedir. Râzî, bu görüşü Mu’tezile’ye nisbet etmekte ve Mu’tezile’yi eleştirmektedir. Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1971), 7/187-188.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 7/187-188.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 7/188.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 7/189.

hangi görüşleri nedeniyle Ehl-i zeyğ kapsamında olduğunu açıklamıştır. Bu bakımdan yani açık nitelemeler kullanılmamış olması; açık nitelemelerin kullanımında ise gerekçenin zikredilmiş olması cihetiyle bir farklılık söz konusudur. Ancak sözünü etmiş olduğumuz dirayet türü tefsirlerde, bazı akışkan nitelemeler üzerinden kavramın içeriğinin doldurulduğu görülmektedir. Bu husustaki yaklaşımları bakımından rivayet ve dirayet türü tefsirlerin benzerlikler içerdiği söylenebilir.

4. Şii Tefsir Kaynaklarında Konunun Ele Alınma Biçimi

Zeyğ kavramının Sünni tefsirlerin yanı sıra Şii tefsir kaynaklarında da ele alındığı görülmektedir. Şii tefsir kaynaklarında *kalplerinde zeyğ olanlar*'ın nasıl yorumlandığı; bu hususta Ahbarî ve Usûlî gelenek arasında herhangi bir yaklaşım farklılığı olup olmadığı gibi soruların cevapları aranacaktır. Ayrıca ilgili âyetlerin tefsirinde açıkça zikredilen gruplar ile akışkan nitelemeler üzerinden hedef alınan grupların hangileri olduğu; bu konuda Şii müfessirlerin temel aldığı birtakım kriterlerden söz edilip edilemeyeceği gibi hususlar da incelenecektir. Bunun yanında İmâmî tefsirlerde en önemli muhalif kesim olarak Sünnî grupların veya fikirlerin zeyğ bağlamında gündeme gelip gelmediği hususu da incelenecektir.

Şii müfessirlerin ilk halkası, Şiiler tarafından imam oldukları varsayılan şahsiyetlerin öğrencilerinden oluşmaktadır. Hicrî III. asrın ikinci yarısına kadar imamlar döneminin devam etmiş olması nedeni ile ilk halka, ilgili zaman dilimi ile tarihlendirilmektedir. İmâmiyye'nin on ikinci imamının *Büyük Gaybet'e* çekildiği tarih olarak kabul edilen hicri 329 yılı itibari ile Şia'da yeni dönemin başlatıldığı görülmektedir. Bu dönem, *İmamlar Sonrası Dönem* olarak isimlendirilmektedir. Yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimini içeren ve hicrî IV. asrın sonuna kadar devam eden süreçte yetişen müfessirler ise ikinci tabakayı oluşturmaktadırlar. Birinci ve ikinci tabaka müfessirler, rivayet metoduna uygun tefsirler telif etmişlerdir.⁴⁷

Taberî'nin çağdaşı olup mensubu olduğu Şii geleneğin ilk dönem müfessirlerinden olan Ali b. İbrahim el-Kummî'nin (öl. 307/919'dan

⁴⁷ Aslan Habibov, "İmâmiyye Şia'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şii Tefsirler", *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 210-211. İlk dönem rivayet tefsirleri olarak Kummî (öl. 307/919'dan sonra) ve 'Ayyâşî'nin (öl. 320/932 [?]) *Tefsîrü'l-Kummî* ile *Tefsîrü'l-Ayyâşî* adlı tefsirlerinden yararlanılmış olup Furat el-Kûfi'nin tefsiri, gerek müellifinin mezhebi aidiyeti hususundaki belirsizlik gerekse tüm sure ve âyetleri tefsir etmemesi dolayısıyla konumuzla ilgili âyetlerin tefsirinin eserinde yer almaması gibi sebeplerle yer verilmemiştir.

sonra) rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirilebilecek olan tefsirinde, Âl-i İmran sûresi 7-8. âyetlerinde geçen *zeyğ* ifadesinin şüphe olarak tefsir edildiği görülmektedir.⁴⁸ ‘Ayyâşi (öl. 320/932 [?]) ise konuya ilişkin âyetin tefsirinde *kalplerinde zeyğ olanlar* ibaresini herhangi bir grup ile ilişkilendirmemektedir. Kur’ân’da hangi âyetlerin müteşâbih olduğuna dair bilginin Hz. Peygamber ve imamlardan alındığını dile getiren ‘Ayyâşi, *kalplerinde zeyğ olanlar*’ın ve onlara tabi olanların müteşâbihin peşine düştüklerini belirtmekte ancak bu kimseler veya bu yaklaşıma sahip olanlar hakkında *Ehl-i ehvâ*, *Ehl-i bid’a* gibi nitelermeler kullanmamaktadır. ‘Ayyâşi, ayrıca, *ilimde derinleşenler*’in Âl-i Muhammed olduğunu ve te’vilden kaçınarak aczi itiraf etmenin Allah tarafından övüldüğünü belirterek⁴⁹ mensubu olduğu geleneğin rivayetçi yaklaşımına paralel bir şekilde âyeti yorumlamaktadır.

Erken dönem Şii rivayet tefsirinin iki önemli kaynağı olan ‘Ayyâşi (öl. 320/932 [?]), ile Kummî’nin (öl. 307/919’dan sonra) tefsirlerinde *zeyğ* kavramının herhangi bir mezhep ile ilişkilendirilerek yorumlanmamış olması dikkat çekicidir. Hâlbuki bu iki Şii müfessirin çağdaşı olan Taberî, pek çok grubu peş peşe sıralamaktadır. ‘Ayyâşi ile Kummî’nin eserleri genellikle çok fazla detaya girmeden âyetleri tefsir etmeye yönelik bir tutuma sahiptir. Söz konusu yaklaşımları nede niyle ‘Ayyâşi ile Kummî’nin fırkalardan söz etmemiş olmaları muhtemeldir. Ancak bu âyetlerde fırkalardan söz edilmemiş olsa da ‘Ayyâşi’nin tefsirindeki pek çok rivayet, Şîa’nın hasım kabul ettiği sahabilerle ilgilidir. Kâfirler, zalimler ve şeytanlar gibi nitelermeleri, ilk üç halifeye hamleden⁵⁰ ‘Ayyâşi’nin *kalplerinde hastalık olanlar*’ın tefsirinde bu meyanda herhangi bir rivayete yer vermemesi ilginçtir.

Hicri beşinci asrın başlarında itibaren Şii dünyada Ahbarî ekol etkinliğini yitirmiş; Usûlî ekol güç kazanmaya başlamıştır. Usûlî ekolün tefsir geleneğindeki en önemli temsilcilerinden olan Tûsî’nin (öl.

⁴⁸ Ali b. İbrahim el Kummî, *Tefsîrû'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Müsevi el-Cezâiri (Kum: Müessesetü Dârü'l-Kitâb, 1404), 1/96-97.

⁴⁹ Muhammed b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ayyâşi, *Tefsîrû'l-Ayyâşi*, thk. Seyyid Hâşim er-Resûli el Mahallâti (Tahran: Mektebetü'l-İlmiyye, 1991), I/162-163; Geniş bilgi için bk. Habibov, “İmâmiyye Şîa’sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şii Tefsirler”, 236.

⁵⁰ Neredeyse tamamı Muhammed Bâkır ve Câfer-i Sâdık’a isnat edilen bu rivayetlerde birçok ayetteki kâfirler, zalimler ve şeytanlar gibi nitelermeler, birinci, ikinci ve üçüncü veya zureyk (gökgözlü), habter (kısa boylu) veya filan, filan gibi kinayeler ile üç halifeye hamledilir. Bk. Mustafa Öztürk, “Şii-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır (İlim Yayma Vakfı, ts.), 257.

460/1067) konuyu ele alma biçimi, bu nedenle ayrıca önem arz etmektedir. Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân* adlı eserinde, konuyu seleflerinin aksine detaylandırarak ele almaktadır. Tûsî, Âl-i İmran Sûresi 7. âyeti tefsir ederken *zeyğ* ibaresini *meyl* olarak açıklamakta ve âyeti âyet ile tefsir etme yöntemine başvurarak "...Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğiltti...." âyetini⁵¹ zikretmektedir. Kalpteki haktan uzaklaşma meyl, ister şüpheden isterse cehaletten kaynaklanmış olsun Tûsî'ye göre her ikisi de *zeyğ* olarak nitelenir. "*Müteşâbihe tabi olurlar..*" ifadesi ise bâtil görüşlerine müteşâbihten delil getirirler, anlamını taşımaktadır ki bununla fitnenin amaçlandığı belirtilmektedir.⁵² Tûsî, ilgili âyetin Necran Hıristiyanları hakkında nazil olduğunu belirtmekle beraber bâtil görüşüne müteşâbihi delil getiren herkesin *Ehl-i zeyğ* kapsamına dâhil olacağını savunmaktadır. Tûsî'ye göre Harûriyye, Sebeiyye ve benzerleri, müteşâbihi batıl görüşlerini desteklemek için kullanan Ehl-i zeyğ mensuplarıdır. *Fitne çıkarmak* ifadesi ile şirk, kargaşa ve haktan sapma gibi muhtelif anlamların kastedilmiş olabileceğine dair farklı görüşleri dile getiren Tûsî, haktan sapma anlamında kavramın tefsir edilmesini daha isabetli bulmaktadır.⁵³

Tûsî'den yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Şii âlim Tabersî (öl. 548/1154) konuyu biraz daha detaylandırarak işlemekteyse de genel hatları ile Tûsî ile Tabersî'nin konuya yaklaşım biçimleri oldukça benzerdir. O, Tûsî'den farklı olarak fitnenin halktan zayıfları saptırma, şeref ve mal talep etme ve küfür anlamlarına da gelebileceğine dair görüşlere yer vermektedir. Selefi gibi Tabersî de Katâde'den nakledilen bâtil görüşüne müteşâbihi delil getiren herkesin, Harûriyye ve Sebeiyye gibi grupların Ehl-i zeyğ kapsamına dâhil olduğuna dair rivayete yer vermektedir.⁵⁴

⁵¹ Saf Suresi 61/5; Tûsî, Âl-i İmran Suresi 7. ayeti takip eden 8. Ayeti tefsir ederken Allah'ın zulüm etmeyeceği, haktan meyl etmeleri ile Allah'ın onların kalplerine *zeyğ* nispet ettiğini belirtmekte ve Saf Suresi 61/5. ayetine tekrar referansta bulunmaktadır. Krş. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: İhyaü't-Turas, 1945), 2/399, 401.

⁵² Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân*, 2/399.

⁵³ Tûsî, bâtil görüşüne müteşâbihi delil getiren herkesin Ehl-i zeyğ kapsamında olduğuna dair görüşü, tâbiinden müfessir Katâde'ye (öl. 117/735) dayandırmaktadır. Fitneyi şirk olarak yorumlayan Süddî (öl. 127/745) iken Mücâhid (öl. 103/721) fitneyi kargaşa manasına almaktadır. Bk. Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân*, 2/399-400.

⁵⁴ Ebû Ali Eminüddin el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et Tabersî, *Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: Dârü'l-'Ulüm, 2005), 2/194-196.

İmâmiyye Şîa'sı birinci dirayet dönemi müfessirlerinden bir diğeri olan Ebü'l-Fütûh er-Râzî (öl. 550/1155(?)) ise Yahudiler'den bir topluluğun Hz. Peygamber'e gelerek huruf-u mukattayı yorumladıklarını ve İslam ümmetinin saltanatının yetmiş bir yıl süreceğini belirttiklerini nakletmektedir. Ebü'l-Fütûh er-Râzî, *kalplerinde zeyğ olanlar*'ı haktan uzaklaşanlar olarak tasvir etmekte ancak bu ifadenin şüphe anlamına yorumlanmış olduğuna da dikkat çekmektedir. Fitne çıkarmak amacıyla müteşâbihe tabi olanların kimler olduğu hususunda ihtilaf olduğunu belirten Ebü'l-Fütûh, konuya ilişkin bir dizi rivayet aktarmaktadır. Bu rivayetlerde, mevzubahis edilenlerin Hz. İsa hakkında Hz. Peygamber ile tartışanlar, ümmetin ecelini hesaplamak isteyenler, münafıklar, Hâriciyye, Harûriyye, Sâbiiler,⁵⁵ veya tüm bid'atçiler olduğu şeklinde aktarımlar öne çıkmaktadır. Ebü'l-Fütûh er-Râzî, her ne kadar akılcı yaklaşımı ile öne çıkan dirayet müfessirlerinden biriye de konuya ilişkin âyetlerin tefsirinde rivayet merkezli bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Öyle ki o, Hz. Aişe'den nakledilen Hz. Peygamber'in müteşâbihi te'vil etmek isteyen ve bu hususta tartışmaya girenlerden uzak durulması emrine dair rivayeti zikretmektedir. Bu tutumunun yanında Hz. Aişe'den nakilde bulunması da Ebü'l-Fütûh er-Râzî'nin bu hususta farklı bir yaklaşıma sahip olduğunu gösterir mahiyettedir.⁵⁶ Bunun yanında Hasan Basri'den nakledilen bir rivayette geçen Sâbiilerin zeyğ kapsamında olduğuna dair ifadenin yanlış imlâ edilmiş olması muhtemeldir. Bu grup, büyük ihtimalle Sebeiyye'dir. Çünkü gerek Şii gerekse Sünnî geleneğin müracaat edilen tefsir eserlerinde Sâbiilerden söz edildiğine rastlanmamıştır. Özellikle Ebü'l-Fütûh er-Râzî ile aynı ekole müntesip olan Tûsî ile Tabersi'nin tefsirlerinde Sebeiyye'nin Harûriyye ile birlikte zikredilmiş olması da bu hususta önemlidir. Bu durumda, esasında her üç müfessirin de İslam bünyesinde ortaya çıkan iki grup olarak Hâriciyye veya Harûriyye ile Sebeiyye'yi zikrettiği söylenebilir.

İbn Şehrâşûb (öl. 588/1192) ise *Müteşâbihü'l-Kurân ve muhtelifüh* adlı eserinde zeyğ ifadesini, eğilim ve sapma olarak yorumlamakta ve sapmanın hem hakikatten hem de batıldan uzaklaşmak şeklinde ger-

⁵⁵ Hasan Basri'den nakledilen bu yorumda zikredilen grubun Sebeiyye olması da mümkündür. Çünkü gerek Şii gerekse Sünnî geleneğin müracaat edilen tefsir eserlerinde Sâbiilerden söz edildiğine rastlanmamıştır.

⁵⁶ Yahudilerden olan bu topluluk .... elifin bir, lamın otuz, mimin ise kırk olduğunu ve ümmetin saltanatının ise bu harflerin sayısal karşılıkları olan yetmiş bire tekabül ettiğini dile getirmiştir. Ebü'l-Fütûh er-Râzî, müteşâbihâta dair başka hesaplamalarda bulduklarından da söz etmektedir. Geniş bilgi için bk. Hüseyin b. Ali Ebü'l-Fütûh er-Râzî, *Ravdü'l-cinân ve rûhu'l-cenan fi tefsiri'l-Kur'an*, haz. Muhammed Ca'fer-Muhammed Mehdi (Meşhed: Asitân-ı Kudis, 1945), 4/177-179.

çekleşebileceğini belirtmektedir. Saf 61/5. âyetinde zikredilen Allah'ın saptırmasının, kişilerden kaynaklanması durumunda bu gibi kimselerin inançlarının bozuk olduğu sonucunun doğacağını ifade eder. İbn Şehrâşüb, âyetin devamında yer alan, hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğritme manasındaki duanın ise hidayet üzerinde sabit kalma ve O'nun lütuflarıyla devam etme talebi olduğunu belirtmektedir. "Kalplerimizi saptırma" demek, bizi iman ettikten sonra, hidayetimizden döndürecek zorluklar ve sıkıntılarla imtihan etme anlamına gelir. Bu ifade, Allah'ın rahmetinden ve sevabından bizi uzaklaştırmaması için yapılan bir duadır. Bu da, onların Allah'tan, imanı kendilerine kolaylaştırmasını ve imanda sabit kalmalarını istemeleridir. Onlar, imanlarını terk etmeleri durumunda kalplerinin sapacağı ve cezayı hak edecekleri bir durumdan Allah'a sığınmışlardır.⁵⁷ Âyet ile ilgili yaptığı yorumlarda İbn Şehrâşüb'un oldukça rasyonel bir yaklaşım sergilediği⁵⁸ ve âyeti, fırkalar ile ima yollu da olsa ilişkilendirmediği görülmektedir.

Feyz-i Kâşânî (öl. 1090/1679) ise Ahbariliğin yeniden güçlendiği dönemin ürünü olan *Kitâbü's-sâfi fi tefsiri'l-Kur'an* adlı eserinde genellikle önceki İmamî kaynaklara referansta bulunmaktadır. 'Ayyaşî, Küleynî (öl. 329/941) ve Tabersî'den alıntılardan bulunarak konuyu ele alan Kâşânî, ilgili âyetlerin tefsirini yaparken muhkemin mü'minlerin emiri ve imamlar; müteşâbihin ise sıradan kimseler olarak te'vil

⁵⁷ Ebû Ca'fer Reşidüddin Muhammed b. Ali İbn Şehrâşüb, *Müteşâbihü'l-Kur'an ve muhtelifüh* (Kum: Dârü'l-Bidâr, 1950), 1/163-164.

⁵⁸ Örneğin ilgili âyetin tefsirinde şu ifadeler yer vermektedir: Bu dua, kalplerin imandan ve kesin inançtan sapmaması için yapılan bir talebi içerir. Ancak, bu dua, Allah'ın yapması gereken bir şeyi istemek anlamına gelmez. Ayrıca Allah'tan O'nun zaten yapacağı şeyi istemek, O'na olan bağımlılık ve ihtiyaç hissiyle yapılan bir duadır. Bu tür dualar, Allah'ın yapacağını bildiğimiz bir şey için de olabilir, O'na yakın olmak için yapılır. İbrahim Peygamber'in, 'Beni, insanların diriltileceği gün rezil etme.' (Şuara 26/87) ve Peygamber Efendimiz'in 'Rabbim, hakkı hükmet.' duasında olduğu gibi." Bk. bu Ca'fer Reşidüddin Muhammed b. Ali İbn Şehrâşüb, *Müteşâbihü'l-Kur'an ve muhtelifüh* (Kum: Dârü'l-Bidâr, 1950), 1/163. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'an* isimli eserinden itibaren Şii tefsirler, önceki döneme nispetle farklılaşmış ve dirayet tefsiri niteliklerini kazanmıştır. Bu değişim üzerinde Şia'nın Mu'tezile'den etkilenmiş olmasının ciddi yansımaları olmuştur. Bu etki, Tûsî (öl. 460/1067), Ebû'l-Fütüh er-Râzî ve İbn Şehrâşüb el-Mâzenderânî (öl. 588/1192) üzerinde oldukça belirgindir. Ebû'l-Fütüh er-Râzî ile İbn Şehrâşüb el-Mâzenderânî (öl. 588/1192) 538/1143) Zemahşeri'nin öğrenciliğini yapmış ve Şia'nın özellikle bedâ ve rec'at gibi telakkilerine delil gösterilen âyetlerin tefsirinde mezhebi saiklerle hareket etmeyerek ait oldukları geleneğin yaklaşımına pek sahip çıkmamışlardır. Öztürk, "Şii-İmamî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", 50.

edildiğine dair bir aktarımda bulunur. *Kalplerinde zeyğ olanlar* ibaresini haktan uzaklaşan bid'atçiler olarak yorumlayan Kâşânî, müteşâbihe tabi olunmasını ise zahiri mananın esas alınması veya bâtil bir şekilde âyetin te'vil edilmesi şeklinde yorumlar. Fitne çıkarmanın şüphe uyandırarak insanları dinlerinden uzaklaştırmaya çalışmak olduğunu söyleyen Kâşânî, Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân* adlı eserinden fitnenin, küfür olduğuna dair bir aktarıma yer vermektedir. Kâşânî'ye göre te'vil etme gayesi ile müteşâbihe yönelmek, âyetlerin keyfi bir sûrette yorumlanmasıdır.⁵⁹

Sünnî geleneğın aksine Şiî geleneğın dirayet tefsirlerinde ilgili âyetler yorumlanırken bazı gruplar ismen zikredilmiş; rivayet tefsirlerinde ise genellikle akışkan nitelemelerin kullanımı tercih edilmiştir. Müracaat edilen ilk dönem rivayet tefsirleri olan Kummî ve 'Ayyâşî tefsirlerinde hiçbir fırka ismi zikredilmediği gibi ikinci rivayet dönemi müfessiri olan Feyz-i Kâşânî de fırkalardan ismen söz etmemiştir. Feyz-i Kâşânî, bunun yerine akışkan bir niteleme olan bid'atçı ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca muhkemin Hz. Ali ve imamlara; müteşâbihin ise sıradan kimselere yorumlandığına dair bir rivayete vermesi, en azından bazı İmâmî kesimlerde, avam-havas imasının muhkem-müteşâbih üzerinden yürütülmüş olduğuna yorumlanabilir.

Şiî-İmâmî tefsir geleneğının birinci dirayet dönemi müfessirleri olan Tûsî, Tabersî ve Ebü'l-Fütûh er-Râzî'nin tefsirlerinde ise Hâriciyye-Harûriyye ve Sebeiyye, *kalplerinde zeyğ olanlar* kapsamında zikredilen ortak gruplardır. Tûsî ve Tabersî tefsirlerinin konuyu ele alma biçimleri ve içeriklerinin büyük oranda örtüştüğü söylenebilir. Ebü'l-Fütûh er-Râzî ise âyetin sebep-i nüzulü bağlamında detaylı bilgiler aktarmakta ve Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayete yer vermektedir. Müteşâbih âyetlerin tefsiri hususunda Yahudilerin yapmış olduğu hurûfi yorumları detaylandırması ile Ebü'l-Fütûh er-Râzî'nin tefsirinin konumuza bakan yönü itibariyle seleflerinin ve çağdaşlarının tefsirlerinden farklılaştığı söylenebilir. Yukarıda zikredilen diğer üç müfessir ile birlikte birinci dirayet dönemi müfessirlerinden kabul edilen İbn Şehrâşûb ise daha rasyonel bir yaklaşım ile ilgili âyetleri yorumlayarak açık veya örtülü bir şekilde hiçbir fırkadan söz etmemiştir.

⁵⁹ Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî, *Kitâbü's-sâfi fi tefsir'l-Kur'an*, thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Eminî (Tahran: Dârü Kütübi'l-İslâmiyye, 2000), 2/12.

Sonuç

Âli İmran sûresi 7 ve 8. âyetlerdeki zeyğ kavramının yorumu hususunda müracaat edilen Sünnî ve Şii tefsir kaynaklarında, âyetlerin Yahudiler veya Hıristiyanlar hakkında nazil olduğu bilgisi yer almaktadır. Kur'ân âyetlerini, kendi düşüncelerini doğrulamak veya hurufi yaklaşımlar ile yorumlamak isteyen bu kimseler hakkında *kalplerinde zeyğ olanlar* ifadesi kullanılmıştır. Kavramın Kur'ân'daki anlam örgüsünün, küfür, dalâl ve şirkle bağlantılı olduğunu; İslam fırkaları ile ilgili olmadığını ilk dönem filolojik tefsirler de doğrulamaktadır. Ancak hicri üçüncü asrın sonlarından itibaren birçok Sünnî ve Şii tefsirde kavram, açık veya örtük bir biçimde bazı İslam fırkaları hakkında kullanılır olmuştur.

Fırkalaşma faaliyetleri, aidiyeti meşru bir zemine oturtma çabalarını içermektedir. Bu nedenle meşruiyetin en önemli kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'e sıklıkla başvurulması hem yorum faaliyetinin hem de kendini ve muhalifini tanımlamanın ölçütü olmuştur. Meşrulaştırmada olduğu gibi gayri meşrulaştırmada da Kur'ân'daki âyetlerin dayanak kılındığı söylenebilir. Bu yaklaşım nedeni ile yoruma müsait olan dinî metinler, mezhebin perspektifi doğrultusundaki bir anlama faaliyetine ve hatta kimi zaman metinlerin anlam alanlarını zorlayacak şekildeki yorumlama faaliyetlerine konu olmuştur.

Konumuz ile ilgili âyetin İslam fırkaları ile ilişkilendirilmesi ise sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel teşkil etmeyeceği şeklinde gerekçelendirilmiştir. Ancak Ehl-i zeyğ kapsamına dâhil edilen grupların hangi görüşleri nedeniyle bu kapsamda ele alındığı ve bu görüşlerin İslam'ın hangi ilkelerine aykırı olduğu hususu muğlak bırakılmıştır. Açık bir şekilde ifade edilmese de genel olarak bu grupların küfür ile ilişkili bir bağlamda ele alındığı söylenebilir. Dolayısıyla âyetin tefsirinde ismen zikredilmiş olan grupların örtük bir biçimde küfür ile itham edilmiş olmaları mümkündür. Kimi zaman ismen zikredilen grupların ardından tüm bid'atçilerin de Ehl-i zeyğ kapsamında olduğu özellikle vurgulanmıştır. Ancak Sünnî tefsirlerde, İmâmiyye'nin; benzer şekilde Şii tefsirlerde de Ehl-i sünnet'in mevzubahis gruplar arasında ele alınmamış olması, ilgili yerlerde sözü edilen bid'at ile küfre götüren bid'atlerin kastedilmiş olabileceği ve zeyğin yorumlanması bağlamında zikredilen bid'atin ve ehvânın küfürle yakın anlamı olarak kullanılmış olduğu ihtimalini gündeme getirmektedir. Bazı müfessirler ise bu hususta ihtiyatlı davranarak mezhep isimleri zikretmemiş bunun yerine anlam alanı ve sınırları muğlak olan nitelemeler kullanmayı tercih etmiş veya *zeyğ* ifadesinin anlamlarını zikretmekle yetinmişlerdir.

Sünnî tefsirlerde zikredilen gruplar, İmâmî kaynaklarda zikredilenlere oranla çeşitlilik taşımaktadır. Sünnî tefsirlerde zikredilen

gruplar Müşebbihe, Mücessime, Zenâdika, Karamita, Mu'tezile, Cehmiyye, Kaderiyye, Sebeiyye ve Hâriciyye iken Şii tefsirlerde ismen zikredilen gruplar, Sebeiyye ve Hâriciyye-Harûriyye şeklindedir. Ahbarî tefsirlerde açık nitelermelerin bulunmamasının; Usûlî ekole müntesip olan müfessirlerin ise akılcı yaklaşıma sahip olan grupları zikretmemesinin Şii kaynaklarda ismen zikredilen grupların Hâricilik ve Sebeiyye ile sınırlı kalması sonucunu doğurduğu söylenebilir. Bunun yanında Sünnî gelenekte ismen zikredilen gruplar, rivayet tefsirlerinde yer almaktadır. Müracaat edilen dirayet tefsirleri içerisinde ise fırka ismi zikreden tek müfessir, Fahreddin er-Râzî olup o da sadece iki fırka ismi zikretmektedir. Mâtürîdî ve Ömer en-Nesefî hiçbir fırkayı zeyğ kapsamında ele almamaktadır. Bu durum, Sünnî çevrelerde rivayetçi yaklaşıma sahip kesimin kendisini, *kalplerinde zeyğ olanlar*'ı belirleme hususunda söz söyleme yetkisine sahip gördüğüne yorumlanabilir.

Gerek Sünnî tefsirlerde gerekse Şii tefsirlerde konunun ele alınma biçiminde bir mutabakatın varlığından söz etmek zordur. Sünnî gelenegin rivayet tefsirlerinde fırka isimleri açıkça zikredilmekte, dirayet tefsirlerinde ise fırkalara neredeyse hiç referans bulunmamaktadır. Şii gelenekte ise bu tablonun aksi bir tablo ile karşılaşmaktayız. İlk dönem ve ikinci dönem Şii-İmâmî rivayet tefsirlerinde fırka isimleri gündeme gelmezken birinci dönem dirayet tefsirlerinde sınırlı sayıda da olsa bazı fırkalar açık kimlikleri ile zikredilmektedir. Sonuç olarak zeyğ kavramının ilk olarak Ehli hadîs çevrelerince muhalifleri hakkında kullanıldığı ve süreçle beraber pek çok kaynakta İslam dışı ve İslam bünyesindeki gruplarla ilişkili bir bağlamda ele alındığı söylenebilir. Yaygınlaşan bu kullanım, tefsir eserlerine de yansımış ve müfessirler çeşitli grupları Ehli zeyğ olarak nitelendirmişlerdir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mucemü'l-müfehres li-elfâzî'l-Kurâni'l-Kerîm*. Mısır: Dârü Kütübi'l-Mısriyye, 1364.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Ayyâşî*. thk. Seyyid Hâşim er-Resûlî el Mahallâtî. Tahran: Mektebetü'l-İlmiyye, 1991.
- Bakırcı, Saffet. "Meâlimü't-Tenzil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzil*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dârü Tayyibe, 1989.

- Büyükkara, Mehmet Ali. "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I". *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler*. ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 441-491. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Çakan, Fahri. "Zeyğ Kavramının Kur'an'daki Anlam Çevresi ve Semantik Açından Değeri". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 13 (2021), 57-93.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, ts.
- Ebü'l-Fütuh er-Râzî, Hüseyin b. Ali. *Ravdü'l-cinân ve rûhu'l-cenan fî tefsiri'l-Kur'an*. haz. Muhammed Ca'fer-Muhammed Mehdî. Meşhed: Asitân-ı Kuds, 1945.
- Efe, Ubeydullah. "Ehl-i Hadîsin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler Üzerine Bir Değerlendirme". *Academic Knowledge* 4/1 (2021), 1-16.
- Efe, Ubeydullah. *Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-İbâne an uşûli'd-diyâne*. thk. Salih İbn Mukbil. Riyad: Dârü'l-Fazîle, 2011.
- Ferrâ', Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Dârü Kütübi'l-Mısriyye, 1955.
- Habibov, Aslan. "İmâmiyye Şia'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En En Eski Şii Tefsirler". *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 207-251.
- Hallâl, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *es-Sünne*. thk. Doktor 'Atiyye Zehrânî. Riyad: Dârü'r-Râye, 1989.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Kürşat Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- İbn Fevzân, Sâlih. *el-Beyân ve'l-işhâr likeşfi zeyği'l-mülhid el-Hacı Muhtâr*. Dârü'l-Ğarb, ts.
- İbn Fevzân, Salih. *İ'ânetü'l-müstefid bi şerhi Kitâbi't-tevhid*. Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad, 1997.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfîi. *Lisânü'l-Arab*. thk. Ahmed Fâris eş-Şidyak. Beyrut: Dâru Sadr, 1883.
- İbn Şehrâşûb, Ebû Ca'fer Reşidüddîn Muhammed b. Ali. *Mü-teşâbihü'l-Kur'ân ve muhtelifüh*. Kum: Dârü'l-Bidâr, 1950.
- Karadaş, Cağfer. "Mezhep ve İsim/Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife Dergisi* 5/3 (ts.), 7-24.
- Kâşânî, Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-1. *Kitâbü's-sâfi fi tefsîr'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Eminî. Tahran: Dârü Kütübi'l-İslâmiyye, 2000.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîrü'l-Kummî*. thk. Seyyid Tayyib el-Müsevi el-Cezâirî. Kum: Müessesetü Dârü'l-Kitâb, 1404.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdünî. Kahire: Dârü Kü-tübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutlu, Sönmez. "İslami İlimlerde Metodoloji Sorunu-I". *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*. ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi 2*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topalođlu - Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Lubab Yazma Eserleri İhya ve İlmî Araştırma Yayınları, 2019.
- Öz, Mustafa. "Hurkûs b. Züheyr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/390-391. TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa - Kahraman, Abdullah. "Ebû Ca'fer Tûsî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/435-437. TDV Yayınları, 2012.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbn Kesîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öztürk, Mustafa. "Şii-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçır. 243-277. İlim Yayma Vakfı, ts.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 295-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvüdi. Beyrut: Dârü's-Şamiyye, 2009.

- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Siczî, Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saîd b. Hâtim. *Risâletü's-Siczî ilâ ehl-i zebîd fi'r-red 'alâ men enkerâ'l-harf ve's-savt*. thk. Muhammed Bâ Kerîm Bâ Abdullah. Medine: Câmî'atü'l-İslâmiyye, 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İlhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/90-92. İstanbul, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kurân*. Mekke: Dârü't-Terbiye ve't-Tûras, ts.
- Tabersî, Ebû Ali Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kurân*. Beyrut: Dârü'l-'Ulûm, 2005.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kurân*. Beyrut: İhyâü't-Turas, 1945.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kurân ve irâbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988.

Extended Summary

Defined by both their followers and their opponents, various religious and social organizations that emerged in Islamic thought were given certain names. Though these names used about sects performed a descriptive and informative functions, the opposition groups generally preferred to use satire terms in order to blame and insult each other. In such cases, the names became a slanderous, exclusionist and marginalization concepts by moving away their descriptive qualities. Some of these names requested in this regard were used as a special name of a certain group. It can be said that names of the nature we mentioned come to a mutual agreement to a certain extent about their lexical fields and limitations. However, there are some qualifications whose lexical fields and limitations are quite ambiguous and can be used easily by lots of groups because of this quality. These qualifications are rather usages to express the situation of the related group. Usage of *Ahl al-zayğ* which is the topic of this article, is one of the qualifications that we mentioned.

The use of the concept of *Ahl al-zayğ* that we come across in lots of sources and which is transferred to the names of works, about opponent based on the 7th and 8th verses of Surah Âli'Imrân and the clear mention of some groups in the exegesis of related verses, is one of the examples of the reflection of the sectarian approach in the

works of exegesis. The topic should therefore be discussed from the perspective of the meaning structure of the ideas to which they belong. The main reference point of the *Ahl al-zayğ* is the Qurān. Whether *those with zayğ in their hearts* evaluated in a different context by being separated from the meaning of Qurān; in other words, in tafsir works in which belonging and divine are intertwined and what kind of reflections sectarian interpretation and interdenominational opposition have is an important issue. For this reason, it will be useful to search the information about the context in which the characterization of *zayğ* is discussed in exegetical works, the groups to which this concept is attributed or the reasons for attributing the concept to the groups in question. In this article, in early period and late term, the inscription of *those with zayğ in their hearts* underlying *Ahl al-zayğ*; some of the questions like how it is understood in rumour and sagacity exegeses, which groups and approaches are included in this category are discussed as process-centered. While doing this, in order not to push the boundaries of an article, the topic has been subjected to examination in context of Sunnism and Shī'a Islam which are the two most powerful opponent schools of thought in both intellectual and social sense in Islamic history.

The information of the verses revealed about Jews and Christians is included in Sunnism and Shia Islam exegesis sources referred for the exegesis of the concept of *zayğ* in 7th and 8th verses of Surah Āli'Imrān. The term *those with zayğ in their hearts* is used for this people who want to verify the verses of Qurān to confirm their thoughts and to interpret them with the Ḥurūfī approaches. Early philological exegeses also confirm that the meaning structure of this concept in Quran is related with the blasphemy, heresy and polytheism not with the Islamic sects. However, the concept has been adopted, either explicitly or implicitly, in various Islamic sects from the end of the third century of the hijra in several Sunnī and Shī'a tafsir.

The factionalization activities include the efforts to establish a legitimate basis for the sense of belonging. So, frequent referring to Qurān and Sunnah which are the most important sources of legitimacy has become the criterion of both the commentary activity and defining oneself and the opposition. It can be said that Qur'anic verses are used as a foundation in delegitimization just like in the legitimization. Due to this approach, the religious texts which are open to interpretation have become a topic for a comprehension activity based on the perspective of a sect's perspective and sometimes even to an interpretation activity that challenge the lexical fields of texts.

Associating the verses related to our topic with the Islamic sects has been justified by the principle that the specificity of the cause does not pose an obstacle to the generality of the ruling. However, due to which views of the groups included in the scope of *Ahl al-zayğ* are discussed within this scope and which principles of Islam are these views against has become uncertain. Though it is not expressed openly, it can be said that these groups are generally discussed in the relation to blasphemy. Therefore, it is possible that the groups mentioned by name in the exegesis of the verse were implicitly accused of blasphemy. It has been particularly emphasized that after the groups sometimes mentioned by name, all heretics are also within the scope of *Ahl al-zayğ*. However, in Sunnī exegeses, Imāmiyya; similarly in Shī'a Islam exegeses, the fact that Ahl al-Sunnah has not been discussed among mentioned groups raises the possibilities of the heresy mentioned in relevant sections may refer to heresies that lead to blasphemy and in the context of interpretation of *zayğ*, the heresy and desire mentioned are used synonymously with the blasphemy. By acting cautiously about this issue, some of the exegetes didn't mention the names of sects, they preferred to use some ambiguous terms with unclear definitions and limits instead or they were just contented with mentioning the meanings of the term of *zayğ*.

The groups mentioned in Sunni exegeses are more various than those mentioned in Imami sources. While the groups which mentioned in Sunnī exegeses are the Mushabbiha, the Mujassima, the Zanādiqa, the Qarāmiṭa, the Mu'tazila, the Jahmiyya, the Qadariyya, the Saba'iyya, the Khārijites, the groups mentioned by name in Shī'a Islam exegeses are like the Saba'iyya and the Khārijites-the Ḥarūriyya. It can be said that the absence of clear attributes in Aḥbārī exegeses and not to mention the groups which have rational approach by the exegetes who adheres to the teaching of the Uṣūlī school led the groups mentioned by name in Shia sources to be limited Khārijism and Sabeans. In addition to, the groups mentioned by name in Sunni traditions are found in narrative exegeses. The only exegete who mentions the name of a sect within the rational exegeses which are referred to is Fakhr al-Dīn al-Rāzī and he only mentions the names of two sects. The Māturīdī and 'Umar al-Nasafī do not handle any sects within the scope of *zayğ*. This situation can be interpreted as the group with a narrative approach in Sunni circles has right to speak about determining those who had *zayğ* in their hearts. It is difficult to mention the existence of an agreement about the way the subject is addressed both in Sunnī exegeses and in Shī'a Islam exegeses. The names of the sects are clearly mentioned in narrative

exegeses of Sunnī traditions, on the other hand, there is almost no reference to the sects in analytical exegeses. We encounter with an opposite statement in the Shī'a tradition. While the names of the sects are not coming up in the first and second periods Shia Imām narrative exegeses, some sects, though in limited numbers, are mentioned by their explicit identities in the first period of analytical exegeses. As a result, it can be said that the concept of *zayğ* was used about opponents by the Ahl al-Ḥadīth circles for the first time and it was addressed in a related context with the groups outside of Islam and within the Islamic framework in many sources along with the process. This common usage was also reflected to the exegesis works and exegists described various groups as *Ahl al-zayğ*.